

К.А. Төлеубаева, Д.Б. Мусиева

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: k.toleubaeva@mail.ru)***Тұрсын Жұртбайдың «Талқы» еңбегіндегі тағдыр және тарих талқысы**

Мақала Тұрсын Жұртбаевтың «Талқы» ғылыми-зерттеу еңбегін негізге ала отырып жазылған. Авторлар Мұхтар Әуезовтің шеберлігін әр қырынан көрсетіп, оның еңбектері арқылы ғылыми дәлелдеулерге көз жеткізді. Бес өзекті мәселені көтеріп, оны ғылыми тұрғыда дәлелдеп шығарды. Осы арқылы Қазақстанда болған кеңестік отарлауға көзқарасын, ұстанымын анықтап, ғасыр басындағы Мұхтар Әуезовтің азаттыққа ұмтылысын, ел тәуелсіздігі жолындағы жанкешті еңбегін, өлкедегі қоғамдық-саяси ойларын жаңа қырынан қарастырды. XX ғасырдың 20–30 жылдарына қатысты деректерді талдау барысында кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйенің қазақ қоғамының дамуына кері әсерін анықтап, Алаш Орда қозғалысы, қайраткерлік, ұлтшылдық туралы шынайы дәйектер, тың тұжырымдар беріліп, автор шығармашылығы негізінде түйінделді.

Кілт сөздер: Мұхтар Әуезов, талқы, заман, ел, тарих, жер, талант, ұлт, Алаш, халық, қазақ, тәуелсіз ел, әлемдік мәдениет.

Тұрсын Жұртбай өзінің «Талқы» атты еңбегінде қазақ ұлтының тағдыр тәлкегі, қазақ тілінің құлдырауы мен дамуын, қазақ зиялыларының сынға түсіп, ондағы олардың баз кешкен өмірін тағдыр мен тарих талқысына салып талқылайды. Бұл еңбек бес бөлімнен құралған. Олар: 1. Тарих талқысы. 2. Ел талқысы. 3. Жер талқысы. 4. Талант талқысы. 5. Заман талқысы. Негізінен, бұл еңбекте Мұхтар Әуезовтің шығармашылық зертханасы кеңінен ашылған. Тұрсын Жұртбай бұл еңбекте әр тарау тоқталып, өзінше ерекше талқыға салу арқылы, Мұхтар Әуезовтің бейнесін, ғұмырын адамзатқа тың жақтан көрсетеді.

Қазақ халқының тарихына көз жіберсек, сонау Күлтегін, Білгеқаған, Тоныкөктен бастап жерін, елін, тілін, ділін қорғаудағы өшпес ерліктерге толы. Бесік жырынан басталатын ерлікке баулу дәстүрлері түркі халқына тән негізгі ырымдар. Халқымыздың бойындағы отансүйгіштік құндылықтарды ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырған заңдылық тұрғысынан да қарауға болады. Бұған дәлел көне түркі заманынан бастау алған патриоттық құндылық Күлтегін жазбаларында былай деп суреттеледі: «Елтеріс қағанның алғырлығы, еліне деген сүйіспеншілігі Күлтегіннің қанына ана сүтімен сіңді», – деген көне жазу қазақ халқының бойындағы ұлттық патриотизм сезімдері бүгін ғана пайда болған жоқ, ол ежелден-ақ туындап, дамып келе жатқан қасиет деуге болатындығын көрсетеді.

«Әркімді заман сүйреме, заманға жаман күйлемек, замана оны илемек», — деп Абай атамыз айтқандай, әрбір ұлттан шыққан тұлғалар бар. Олар — ұлты, тілі, жері үшін жандарын қиюға әзір жандар. Қазақ халқы әрдайым өзінің ақындарын, жазушыларын, ел ардақтыларын көзден таса қылмай, оларды тарих сахнасынан түсірмеген. Себебі халқымыз отар елдің қатарында болып, тәуелсіз ел болмағанымен, ешқашан рухани тәуелсіздікті жоғалтпаған, азат болуды мұрат еткен қайсар қайтпас халықпыз. Сол заманда «Алаш Орда» үкіметін құрған Әлихан, Ахмет, Міржақып, Мұхамеджан, Халел, Жаһанша сияқты тұлғалардың арқасында қазақ халқы тәуелсіз елдің дәрежесінде екі жылдай өмір сүрді. Қазақ елінің рухын тәуелсіз ұлт жеткізу жолына бүкіл арман-мұратын, қайратын, талантын тағдыр жолына салған бұл тұлғалар сол кездегі бастарынан кешіп жатқан қиыншылыққа қарамастан, сол заманның бостандық бейнелеріне айналған. Кешегі ешкімге бағынбай, елді хан билеп, көсем би билеген заман — киіз туырлықты қазақтың тарихында әркімге белгілі бір дәуір. Ол заман өтті. Одан бергі біздің хал бұлқынбай жатқа бағынудың жолында болды. Кең қазақ даласын әлденеше указ шайқалтып шықты. Көп өзгеріс, жаңалықтар болды. Әуелгі қазақтың халықтық қалпы неше толып, неше кішірейіп шым-шытырық түрлерге түсті. Әр түрлі указдардан шыққан өзгеріс халық бақытын мысқалдап, жылжытып, құлдық құшағына тастағалы әкелді. Неше рет қазақ халқы зынданның ернеуіне келіп қайтты. Бұл уақытта заман ол тұманды сейілтті. Енді қандай өзгерістер болса да, халық жоғалмайды, бақыт қайта оралып күліп қарайды, деген үміт Алаш жүрегін қуантып тұр. Бір жұрттың басынан кешкен әр түрлі дәуір, сол халықтың қалпына әр түрлі із қалдырып отыратыны тарих жүзінен белгілі. Бастан кешкен шабыншылық, бұзақы тентектік, батырлар, хандар заманы қазаққа өзге бір мінез беріп, халықтық қалпын басқа бір түрге түсірген. Заман талқысы: шабыншылық, бассыздық еріксіз сондай қылып отырса, кешегі өткен

ердің құнын екі ауыз сөзбен бітіретін әділетшіл билердің заманы, жұрт мінезінде о да өзінше бір із қалдырды. Одан бергі, арты бүгінге дейін сейілмей отырған, ел қамқоры басшыдан, берекеден, тәртіптен, намыс-қайраттан айырылып, құлдық пен зорлық арқанында матаулы болған заман, тағы да басқа түрлі із тастап, келешектегі жұртшылыққа өзгеше бір рухты бұл да беріп кетіп отыр. Сол кезеннің ұлттық азаттық аңсап жүрген, азулы да арқалы, оқығандардың ішіндегі «үмітісінің бірі» жиырма бір жастағы Мұхтардың мынадай сөздері бар: «Әр адамның туып өскен елі, жасынан жаттап өскен ғадеті, анымы, тұрмыс қалпы – сол адамның, ақыл, мінезіне із қалдырмай тұрмайды. Бұл қалдырған із – көңілге кіріп, ерікті билеп, әр адамға өзінің елін сүйгізіп, елдігін іздетеді. Елдікке келген қауіпке — оқыған, оқымаған бірде күйініп, қарасысына бірдей шығады. Елдігі аман қалуы үшін екінің бірі бейнетке, өлімге, иә, басқа түрлі жазаға шыдап кететінін тарих жүзінен көріп отырмыз. Ерте заманнан бері болып келе жатқан бес-он, жиырма-отыз жылдық соғыстардың бәрінде болатын екі-ақ түрлі мақсат бар. Бір мақсат — бір жұртты жем қылу; екіншісі – елдіктен айырылмай, өзгеге жем болмау... Жеңіп алған жұртына жеңген ел не істейді?... Алдымен, торыған елдің дінін қақпайға алады, бұдан соң ғұрып-әдетін араластырады, артынан аламыштап жүріп тілін жоғалтып, елдің белгісін күңгірттендіріп, ақырында, бір ұлтты жұтып кете барады. Әрине, бұл айтылғандай болып жұтылып кететін қандай ел: мәдениеті төмен болған ғана ел. Бұлай болғанда мәдениет жүзінде төмен болған елдің дүние жүзінен жоғалатын зор себебінің бірі – осы. Бұдан басқа, жолына жалпақ ел болып жанды қиып отырған сонша қымбатты елдіктің жоғалуына тағы бір үлкен қауіп бар. Ол – елдің өсімі азайып, өлімі көбейіп, ақырында өліп таусылуы... Міне, осы аянышты халдың барлық белгісі қазіргі уақытта қазақ ішінде де білініп келеді» [1; 77].

Ұлт мәртебесін дүние жүзіне танытқан тұлғаның бұл сөзі ішкі дүние тербелісінен шыққанын және елінің тағдыры үшін алаңдаулы екенін байқауға болады. Бірақ халық арасынан Мұхтар Әуезов сияқты тұлғаларға қарсы шығып айып таққандар да бар, себебі халықта Сталиннің жеке басына табынушылық және оқыған азаматтарды жау санады. Оларды мазақ қылып, дәрежесін түсірумен болды. Өкінішке орай, ұлтының мүддесінен, жеке басының намысынан, ұрпақ алдындағы парызынан лауазым мен марапатты жоғары қойған можантопай, қолтоқпақ, исалмастардың желіктіруінің кесірінен «қуажақтың» жағы сембеді, керісінше, тісін-тісіне басып, үш жылдың ішінде қазақ ұлтының мәйегін ірітіп тынды. Шын мағынасындағы ұлт көсемдері — «Алашорда» қайраткерлерінің бірі қалмай қамауға алынды. Қазақтың көшпелі экономикалық қарым-қатынасы бұзылып, шаруашылығының шаңырағы ортасына түсті. Халық қамын ойлайтын қайраткерлер қудаланды. Ұлттық мәдениеттің тамырына балта шабылды. Ұлттық демейін, кәдімгі мемлекеттік мүдденің өзі аяқ астына тапталып, халықтың ортақ қазынасы «жалаң айғайдың» құрбандығына шалынып, талант-таражға түсті. Ақырында қазақ елін орыны толмас қасіретке душар етті [1; 84].

Ұлтты ішінен аздыру, олардың халыққа беделі бар тұлғаларын бір-біріне өшіктіру, біріне-бірі аңдытып, бірін-біріне жазалату, сол арқылы ұлттың бірлігін ыдырату-әлмисақтан келе жатқан жаһангерлік саясаттың сынақтан өткен ең «жемісті» әрі қауіпті тәсілі. Қазақтың қара жеріне кіндік қандары тамған қас батырларымыз Б.Момышұлы: «Ұлттық рух пен ұлттық патриотизм — бұл ұлттың ішіндегі жеке адамның асыл белгісі мен қасиеті» — деп Отанға деген сүйіспеншілік оның әрбір азаматының жүрегінен туындауы керек деп жеткізсе, Ұлы Отан соғысының шегіне жете беріп, қаһармандықпен қаза тапқан Б.Бұлқышев: «Адал адам Отанын сүйеді. Адал, ақ жүрекке Отан анасындай. Отанның дегенін істеу — қуаныш, мақтаныш. Отанға деген махабатты бізде өлшеуге болмайды», — деп жүректің пәктілігі ғана Отанды анасындай қастерлеуге тәрбиелейтінін айтады. Отанға деген сүйіспеншілігін сөзбен емес, іспен дәлелдей білген «өз заманының батырлары» да арамызда жүр.

Ең қасиетті де киелі күрес – рухани бостандық пен рухани тәуелсіздік жолындағы жан қасымы, ең жауыз және ең қастаншықпағыр саясат – бір ұлтты екінші ұлттың рухани тәуелді етуіне бағытталған саясат. Саяси, экономикалық, шекаралық тәуелділікке ұшыраған ұлт – құрып кетудің қауіпі төнген ұлт. Ал, осыған қоса рухани тәуелділікке ұшыраған ұлт – құрып кетуге бет алған ұлт. Саяси, экономикалық, шекаралық тәуелсіздігі бар, бірақ та рухани тәуелді ұлт – құрыған ұлт. Өйткені оның санасы тәуелсіз ұлттың санасы емес, Абай айтқан, түйсігінен ұйыған «көп айтса көндіге» көндіккен «баспақтың» көндімі. Туған халқын көксеген азаттығына жеткізген ұлы күрескерлер де басыбайлылық пен бостандықтың психологиясынан құтыла алмаған. Бұған Мұхтар Әуезовтің Дж. Нерудің «Индияны тану» атты кітабындағы: «Индияның бүкіл болмысы менің қанымда қайнап тұр, оның бойындағы құбылыстардың барлығы менің жан дүниемді қатты тебірендетеді. Сонда да мен өз еліме, оның бүгініне, өзім байқаған өткеннің сарқыншақтарына жаттың көзімен және сондай

жеккөрінішпен қарадым. Мен өз елімді батыстың көзқарасы арқылы таныдым және кәдімгі достық пейілдегі еуропалық оған қалай қараса – мен де солай қарадым... Өйткені менің елімнің тарихы ағылшындардың көзқарасымен жасалған тарих еді», — деген тұсына көк бояулы қарындашпен: «Менің халқымның да тарихы солай жазылды», — деп белгі қойғаны дәлел [1; 5].

Ұлттың ұлт болып қалыптасып дамуы үшін ұлттық құндылығымыздың маңызы ерекше. Ұлттық құндылыққа ұлтымыздың мәдениеті, әдебиеті, өнері, музыкасы, спорты, салт-дәстүрі жатады десек, қазақта «ата қоныс» деген ұғым бар. Яғни, «ата қоныс» қазақ үшін киелі жер болып саналады және осы көшіп-қонып жүрген жерлерінің тауы мен даласы, өзен мен көлдері, орманы мен құмы қазақ халқының аңыз-әңгімелеріне, өлең-жырларына, шығармашылығына арқау болған. Соның негізінде қазақ халқы өз алдына тәуелсіз мемлекет болып өмір сүргенде оның тілі, мәдениетімен қатар әдебиеті де қалыптасып дамыған. Біздің ұлттық мұрамызда халықтың ғасырлар бойы басынан өткерген тарихи тағдыры, арман-мұраты, мұң-мүддесі жатыр. Ұлт пен тіл ешуақытта ажырамайтын, бірімен-бірі кірігіп, бөліп алуға болмайтын нәрсе. Ұлттың ең негізгі қасиеті – қабілетінде, ал қабілет ойлаумен байланысты, өз кезегінде ойлау деген нәрсені құрайтын – тіл. Осыдан тиісті қорытындылар жасауға болады. Ұлттың рухы тілдің мазмұнын рухтандырып тұрады. Рухсыз тіл тіл емес. Мысалы, дүние жүзінде жасанды тілдер бар. М. Әуезов «Отан — анам. Отаным, сенен аяр жаным жоқ, сенен іскер күшім жоқ», — дейді. Ал, В.А.Сухомлинский: «Отан — өз бесігің, өз үйің, өз бесігіңді ұмытпа», — дейді. К.Г.Паустовский: «Адам жүрексіз өмір сүре алмайтын болса, Отансыз да өмір сүре алмайды», — дейді. И.С.Тургенев: «Отансыз бақыт жоқ, кім-кімнің де тамыр жаяр топырағы — туған жер», — дейді. Ал, Ж.Ж.Руссо: «Ең зор ізгі ерліктерді Отанға деген сүйіспеншілік туғызған», — дейді. Ф.М.Достоевский: «Өз Отаныңның мүддесін қорғап, өміріңді құрбан етуден асқан асыл мұрат жоқ», — дейді. Л.Н. Толстой: «Отан халықтың өткені мен бүгіні және келешегі», — дейді. Осындай небір ұлағатты, қасиетті сөздер көзі ашық, көкірегі ояу азаматқа рух берері сөзсіз. Ұлттық рухтың ең бір абыройлы қызметі — тілді рухтандырады. Тілдің рухты бойына сіңіріп алып, ұлттық дүниетанымдық, психологиялық, басқа да толып жатқан ұрпақтан ұрпаққа беріліп жататын қажетті қасиеттерін бойына жинаушы, кезең-кезеңімен кейінгі ұрпаққа жеткізуші құралға айналатын себебі де сондықтан. Ұлт пен тілді ажырату мүмкін емес. Осы пікірмен сабақтас классик-жазушы Мұхтар Әуезов: «Бұл дәуірде өз тілін, әдебиетін білмеген, қадірлемеген адам толық мәнді интеллигент емес деуге де болады, себебі ол қандайлық мамандық білімі болса, рухани ой-тәрбиесінде сыңаржақ азамат болады. Тегінде, қай мамандық саласында жүрген адам болса да, шын интеллигент дәрежесіне жету үш әдебиетті білу жалпылығы ортақ шарт. Ана тілінен бірнеше жағдайлар себеп болып ажыраған ел «азған» ел атанып, кейіннен аты өшіп, ұрпақтары бұршақша бытырап, қардай еріп, құмға сіңген судай дерексіз жоғалып кеткенін тарихтан кездестіруге болады. Ондай сормандай ел бұрынғы кезде аз болмағандығына тарихта дәлелдер аз емес», — дейді.

Азаматтың, ұлттың, тұлғаның, таланттың, әр пенденің рухынан қасиетті және мәңгілік күш жоқ. Дүниенің тұтқасы да сол рух. Рух өлген тұстан, рухани тәуекелдікке телінген сәттен бастап адамзат – ақыл-парасаттың дербес шешімінен, ұлт – тәуелсіздігінен, тұлға – дара ойлау жүйесінен, талант – танымнан, адам – ар-ождан бостандығынан айырылады. Алланың қолындағы аманатқа берген жаныңның өзі кеудеңе қонақ таппайды, күштінің шеңгеліне ілінеді. Ал рух еркіндігінің көрінісі – рухани мәдениет, өнер, әдебиет болатын. Әдебиетті адамдар ұмыта бастады. Ұлт зиялыларының кітаптарын ашық алаңда өртей бастады. «Дүние астан-кестен болды». Өмір де, өнер де тығырыққа тірелді. Не істеу керек? Ұлттың рухын өлтірмей, жанын қалай таза ұстау керек? Бұл қатты ойлантты.

Соның нәтижесінде «Алқа» атты әдеби үйірме құрудың қажеттігі туралы. Сондықтан да ұлт ақыны Жүсіпбектің айтқаны осы еді: «Қазақ әдебиеті тоғыз жолдың торабында тұрды. Артында бір жол, алдында мың жол. Мың жолдың ішінде өзен өрлегені де, шөліркегені де, барса – келері де, барса — келмесі де бар. Қазақ әдебиетін мынау мың жолдың тарауына алып келіп, аңыртып тұрған тұрмыс. Аңырып тұрған тұрмыс қазақ тұрмысы орыс тұрмысымен, орыс тұрмысы арқылы еуропа тұрмысымен соқтығуы; қазақ әдебиетінің орыс әдебиетінің екпініне, орыс әдебиеті арқылы еуропа әдебиетінің екпініне кез келуі «тас пен жапалақтың» кез келуі. Жапалақ өлмек. Әрине, қазақ тұрмысы қирамақ, әрине, қазақ әдебиеті өртелмек. Бірақ бізге молда болатын Еуропа әдебиетінің өзі де бір молда емес, мың молда. Алыстағы анау Еуропаны қоялық, көршіміз орыс әдебиетін алалық. Оның да өткен дәуірлерін бүркеп, осы күнгі дәуірін алалық. Осы күнде пролетариат төңкерісі дәуірінде кеңес өкіметінің өзінде орыс әдебиетінің мың бағыты бар. Бәрінің жалауы – қызыл, ұраны – төңкеріс, алды – ортақшылдық сықылды... Алайда искусство, ән – оның бір саласы. Әдебиет туралы түрлі бағыттың (өзінше. — Т.Ж.) бір ұғымы бар. Искусство бар, ән болмақ деген бағыттан бастап, искусство жоқ, ән

болмақ емес, бұрын болса да бұдан былай болмақ емес, болуға тиісті емес деген бағытқа шейін бар. Оның ішінде біз дүние астан-кестен болған заманның адамымыз. Жұмыр жердің бетіндегі шірік қауды өртеп, өрттен шығару үшін қылыш, найзаны қолдан түсірмей, майданда жүрген әскердейміз. Әйеліміз де, еріміз де саясатшылмыз, шаруашылмыз, әдебиетшіміз, тегіс әскерміз. Әскер болуға міндеттіміз. Төңкеріс ісі осыны тілейді. Тұрмысы да осыны тілейді...» [1; 229, 230].

Олардың мансап жолында тағдырдың тәлкегіне ұшыраған жазықсыз жандардың көз жасы мен қасірет уайымы, аштан қырылғандардың құраған сүйегі, атылып-асылған, қудаланған ұлт қайраткерлерінің өзекті арманы мен өкініші өксіп жатты. Мансұр Ғатауллиннің: «Мен халықтың жауының жауымын!» — дегендегі емеуірін танытқан пенделері солар еді. Алаштың азаматтары елі мен жерінің мүддесі үшін түрмеге түсіп, азап тартып, қалайда халқына төніп келе жатқан апаттан құтқару үшін жанталасып жатқанда олар: «Жасасындатып!» жатты. Бұл ұлтты, ұлттық тұлғаны жаныштау майданының басы ғана болатын. Ол майданда олардың өздері де тағдырдың диірменіне түсіп, «ұлы құрбандыққа» шалынды. Сол үшін бұларды аяудың да, қорғаудың да қажеті жоқ. Себебі ұлты үшін басын өлімге тіккен Әлиханнан, Ахметтен, Міржақыптан, Мұхамеджаннан, Халел Досмұхамедовтен, Халел Ғаббасовтан, Телжаннан, Мағжаннан, Жүсіпбектен, Жаһаншадан, лауазымы мен жасы өздерімен қатарлас Смағұлдан, Әлімханнан, Елдестен, Ыдырыстан, Даниалдан, Кәрімнен, Жалаудан, Сұлтанбектен, Тұрардан, Мансұрдан, Ғабиттен ешқандай артып тұрған қасиеті мен қадірі жоқ еді. Қарғауға болмайтыны – олар өз заманының жалдамалы құлы болды. Саясатқа азаматтық көзқарасын қорғау үшін араласқан жоқ, тек қана керек кезінде ұрымтал тұстан табылып, жазалау машинасының дөңгелегіне ілініп кеткен қатардағы пенделер ғана. Биік ақыл-парасат, үлкен мінез, ірі кимылдың адамдары емес, жай ғана реттеушілер болатын. Тек басты назарда ұстайтын мәселе – олардың іс-әрекетін ашық та батыл талдап, тарихи сабақ ретінде ұрпақтың назарына ұсыну парыз.

Тарих өткелі — қатерлі өткел. Ал ұлттың басын қатерге тігіп, қайта-қайта тағдырдың талқысынан өткізуге ешкімнің де қақысы жоқ. Қазақ ұлты өзінің қадым заманнан бергі тарихы арқылы тәуелсіз ұлт ретінде өмір сүруге толық қабілетті ел екендігін дәлелдеді. Өзегін өртеген рухани басыбайлылыққа да басын имеді. Отарлаушы патшалық және коммунистік жаһангерлер ұлттың жүрек отын өшіруге өршелене тырысса да, рухани бостандығын сақтап қалды.

Әр ұлт, мейлі, ол үлкен болсын, кіші болсын, мәңгілі болуды қалайды. Және бұл – оның табиғи құқығы. Ал, бұл үшін сол халықтың тілі өз топырағында тамыр бойлап, өмір сүруге тиіс, ол оның қасында өзге тілдер де онымен қатар көркейіп гүлдене беруі керек. Тіл болмаса, халық өзінің ойын, сезімінің бүкіл дүниеге деген көзқарасын жеткізуге дәрменсіз. Тіліміздің мемлекеттік дәреже алуына байланысты қазіргі кезде практикалық жағынан да, теориялық жағынан да көптеген нәтижелерге жетіп жатырмыз. Тіл халықпен бірге өмір сүріп, дамып келеді. Себебі әр ұлттың тілі – оның бақыты, тірегі. Кез келген ұлтты қалыптастыратын орта – оның ұлттық мектебі. Сондықтан қазақ мектебінің тағдыры – ел тағдыры. Ұлтымыздың болашағын ойлаған Алаштың ардықтылары мұны әрқашан ескертіп отырған. Қазақ халқының ұлы перзенті Мұстафа Шоқай: «Ұлттық мәдениеттен жұрдай рух пен тәрбиеленген ұрпақтан халқымыздың қажеті мен мүддесін жақтайтын пайдалы азамат шықпайды», — деп, ұлт болашағын ұлттық мектепке, ұлттық рухта тәрбиелеу керектігін көрсеткен.

*Ерлік, елдік, бірлік, қайрат, бақ ардың
Жауыз тағдыр жойды бәрін не бардың.
Алтын күннен бағасыз бір белгі боп,
Нұрлы жұлдыз, бабам тілі, сен қалдың! —*

деп қазақтың көрнекті ақыны Мағжан Жұмабаев жырлап өткен. Осы бір өлең жолдарын оқи отырып, шынында да, ұлттық тіліміз – қазақ тілінің үлкен тарихы бар екеніне көзіміз жетеді. Бабаларымыздан асыл мұра болып қалған ана тіліміздің сақталып, кейінгі ұрпаққа мұра етіп қалу үшін қаншама тер төгіліп, қаншама еңбек етілді десеңші!

Тағдыр деген не? Көптеген адамдар тағдыр деп адамға алдын ала жазылған өмір деп ойлайды. Адамның тағдыры — Алланың шығармасы. Адам өмірге келгенде маңдайына тағдыр жазылады. Адамның өміріндегі барлық болатын оқиғалар алдын ала белгіленіп қойылған, тек уақытын ғана күту қажет, сондықтан да қарапайым адам өз еркімен мұны өзгерте алмайды. Егерде кейбір адамдардың сөзіне сенсек, тағдырға сенудің қажеті жоқ, біз тарихқа сенуіміз қажет екен. Бірақ дүниеге шыр етіп келгеннен бастап біздің тағдырымыз жазылады, ал тарих адам болмысының өткеннен кейін немесе оқиға аяқталғаннан кейін жазылады. Тарихты біз өзгерте аламыз және қайтадан жаза аламыз, ал тағдырды біз өзгерте де, жаза да алмаймыз. Тарих деген не? Тарих біздің ата-бабамыздың, ұлтымыздың, тіпті мемлекетіміздің хронологиялық шеңберіндегі өмір сүрген уақыты, тұрмыс-

тіршілігі, қоғамдағы орнын жазады. Тарих кейде шындыққа үйлеспейді де, себебі оны айқындайтын дәлел де болмайды. Өйткені ол өткен оқиға және оның болған-болмағанын тек жазған адам ғана біледі. Өмірдегі ең қиын нәрсе — ол тарих талқысы. Себебі тарих — әділетсіз. Адамзат тарихында қаншама оқиғаны бастан кешіп, елеулі із қалдырған қолбасшылар болды. Олардың барлығы өз замандарында қоғамдық құрылысты өзгертті. Бірақ солардың кейбіреулерін біз қарғыс айтып, жек көрсек, кейбіреулерін даңқын көтеріп ұлықтаймыз. Тарихқа үңілсек, олардың барлығы да өз дегендеріне жету үшін қаншама қан төгіп, бүкіл дүние жүзін басып алу мұраттары болды, бірақ олардың кімнің қаншама қан төгіп, ұлыстарды жойғаны тарихқа беймәлім нәрсе. Тіпті қазақ халқының ұлттық намысына тиетін бұралқы деректерде бар. Кейінгі ғасырларда отарлаудың кесірінен қаншама ұлт өз тарихын, ата-салтын ұмытып, өзге ұлтқа еліктегені де бізге тарихтан анық. Бұл дегеніміз — отарлаушыларға деген бағынушылықтың пайда болғанын айтпай ма? Сонда бөрінің ұрпағы, түркілерден тараған қазақ ұлтының қайсарлығы, бостандықта, еркіндікте өмір сүрген тектілігі қайда қалды?! Тарих талқысына түскен Шыңғысханның Шағатайынан тараған — Чаадаев, Жошының жалғасы — Кенесары да, тіпті империялық көзқарасқа қарсы шыққан Бекмаханов пен Әуезов те тағдырға да бас иеген, тарихи теріс көзқарасты да мойындамаған. Бірақ ата-бабамыздың ерліктері, жасаған үлкен істерінің өзі бізге тек қана аңыз-әңгіме, жыр ретінде жетіп отыр. Бұл жайлы М.Әуезовтің мынадай сөзінен байқауға болады: «Бұл дәуірдің сол кездегі жұмбақ күнге жеткен елдің алдында тұраған құздан, алдында тұрған қайғылы күнінен қорқып, қобалжып тұрып... Не болса да артқа қайтар күн жоқ. Өлімге кетсе де, алға кететін болған соң – артқы бостандық, бірлік күніне қоштасқан мезгілінің...» — әдебиеті ғана жетті», — деген [1; 9].

Әрине, тағдыр тарихқа үкімін жүргізе алмайды. Бірақ сол тарихты жасайтын тағдыр болып табылады. Тарихи талқы тарихи көзқарастан пайда болады. Тарихи көзқарас қана тұлғаның бейнесін тағдырдан арашалап, дұрыс баға беруі арқылы ғана шындыққа ұласады. Тарихи тұлға деген көзқарас тарихқа деген көзқарас болып табылады. Өз тарихына өзі баға бере алмаған ұлттың саяси, әлеуметтік, рухани өмірінің толыққанды толысуы не ғайбыл. Әсіресе ұлт тарихына қатысты танымдық «ақ таңдақ» өте шетін мәселе. Өзге елдің құрамында болған қазақ халқы мойынұсынуға мәжбүр болғанымен, өз тарихын ұмытпады да, соның ішінде де тағылық қасиетті сақтап қалған азаматтарымыз бостандықты аңсады, соған қолжеткізуге күресті және қолжеткізді. Мысалға, «Алаш Орда» қайраткерлері қазіргі Қазақ мемлекетінің қалыптасуына ықпал етті десек, қателеспейміз. Себебі олар болмаса әлі күнге дейін жер, экономика, тіл туралы ұйытқы таба алмас едік. Сол кездегі Ресейдің заңсыз әрекеттерін ешкім әшкерелей алмағанын және ол туралы тек азулы азаматтар ғана турасын айтып, ашық хаттар жолдаған болатын. Келісімге келгендерімен, Ресей үкіметі әрдайым өз келісімін бұзып, сөздерінен тайқып отырған болатын. 1837–1847 жж. көтеріліс Кенесары мен Ақ патшаның келісімінің бұзылуынан болғандығын тарихи деректер дәлелдейді. Қазақ хандарының тұстарында келесім жүргізіліп, азаматтық мойынұсынбаушылық, Ұлттық тұтастық болған, бұны зерделей алмаған ғалымдардың сөздерін растап, дәлелдеген Мұхтар Әуезов болатын. Ең алғашқы осы мәселені көтеріп, көркем шығармасы арқылы ұран көтерген осы тұлға еді. Ұлы жазушы, ғалым, қоғам қайраткері М.Әуезовтің көркем мұрасы біздің төл әдебиетіміздің ғана емес, бүкіл адамзат мәдениетінің де бағалы жетістігі екені тарихи шындық. Кейіннен бұны заң жүзінде дәлелдеген Ә.Бөкейханов болған. Ұлтымыздың жаңашырларының тағдыр тәлкегіне түсуі бекер емес. Олар бостандықты, ұлт азаттығын аңсағандары үшін тарих талқысына түсіп, тұлғалардың тұншықтыруына тап болды. Үкіметке қарсы шыққандар түрмеге қамалды, итжеккенге айдалып, өлім жазасына да кесіліп жатты. Әуезов дегенде ең алғаш ойымызға оралатын, санамызға сәуле беретін не нәрсе? Сергей Есенин өзінің бір сөзінде: «Енді қалған өмір тарихым – менің өлеңдерімде», — дейді, сол сияқты, Мұхтар Әуезов өз шығармаларында өзінің өмір тарихын, адамдық табиғатын, халықтық қасиетін өзінің кейіпкерлері арқылы шыңдап жеткізе білген. Әуезовтің тағдыры, Әуезов заманы оның шығармаларында көрініс тапқан. Мұхтар Әуезовтің заманын білгіміз келсе, Әуезовті таңығымыз келсе, оның шығармаларын өзімізге серік қылу қажет. Оның тума талант иесі екенін жиырма жасында жазған «Адамдық негізі — әйел» деп аталатын публицистикалық мақаласында елдік, мемлекет, халық туралы орнықты ойлар мен пікірлер білдірген. «Ел боламын десең — бесігінді түзе!» деген сөзі әлі күнге дейін мәнін жойған емес. Қаламгер жазушы — халықтың ортақ ұлы, суреткер ұлт тілін түгел тексеріп, жіті екшелейді. Өзге адам байқамаған, байыптамаған қазынаны аршып, қалың көпшіліктің кәдесіне асырады. Жансызға жан, топасқа түйсік бітіреді. Сансыз ғасырдың шындығын шежіредей паш етіп, ұрпақты ұрпаққа жалғастыратын – тіл. Заманның тамыр соғысын тап суреттеген Мұхтар Әуезов повестерінде әлеуметтік салмағы зор. Алаштық рухты

танитын елдік сөзді Мұхтар Әуезов дербес үнімен повестерінде тереңнен қозғаған. Жазушы «Қилы заман», «Қараш-Қараш оқиғасы», «Көксерек» повестерінде саяси, әлеуметтік жағдайларға лайықты баға беріп, оқырман санасын қайсарлана жігерлейді. Елдік өрлеу идеясы — бұл шығармалардың түп қазығы. Әр адамның өзіндік тағдыры болатыны сияқты, әр кітаптың өзіндік тағдыры болады. «М. Әуезов зор тарихи-әлеуметтік оқиға өткен жердің табиғи әсемдігіне тамсану арқылы соншама байлықпен ырысқа ие болған халық өміріндегі ілкі дәуірге сабақтас ерлік пен күрес нәтижелерін алдағы қатыгез әрекет пен салыстыру тәрізді апперцепциялық үрдістердің сілемінен де хабардар береді» [2; 13].

Табиғаттың тауқыметін ерте тартқан қуатты емендер қашанда шыдамды, дауылға қарсы қасарысып тұрып алады. Сол сияқты Мұхтар да сан шайқалып барып қайта қалпына келді. Бірақ жапырағын желге тонатқан жапандағы жалғыз түп ағаштай айналасы үңірейіп бос қалды. Қатарлас құрбы-құрдастарының сиреп қалғанына өкінген Виктор Гюго: «Мен қазір өзімді-өзім бірнеше рет қатарынан оталған ормандағы аман қалған ағаш сияқты сезінем», — деген екен. Бұл сөзді Мұхтардың да өзіне қарата айтуына болатын. Ешқандай әсірелеусіз айтылған шындық ретінде қабылданар еді. Сондықтан да шығар, көпке дейін көңіл сарайы құлазып, қоңылтақсып жүріпті. Ол да бір өткен өмірдің татқызған кермек дәмі. Мұхтар Әуезов өзінің «Хан Кене» пьесасы үшін ұлтшылдық деген айыппен 30 жылдай сергелдеңге түскен болатын. Мұхтар Әуезов қалың қауымға «Алаштың» тірі көзі, ұлттық рухтың бейнесінде жүрген тұлғаның өзі тұлғалық сынға түсіп, айыпталды [1; 71]. Өкінішке орай, заман мен тағдыр талқысы мұнымен аяқталмады. Мұхтар Әуезовтің «қазақ ұлтшылдарының контрреволюциялық астыртын ұйымына» қатысқандығын дәлелдей алмаған «идеологтар» 1943 ж. Мұхтар Әуезовті ресми түрде ақтауға келісімін берді. Бірақ араға төрт жыл салып бұл «сыбағаны» Әуезовке тағы да тартты. «Демек, біздің бас бостандығымыздың өлшемі — тікелей түрмеге түспегенімізбен ғана өлшенеді: соның өзі өзімізді толық азат адамбыз, не істесек те өз еркімізбен істедік, не ойласақ та ерік өзімізде деп алдарқатуға жетіп жатыр... Бірақ та, менің бас бостандығы туралы түсінігім бұған керісінше аса қуатты, тегеурінді де төзуге болмайтын ызалы идеямен тікелей байланысты, менің бас бостандығымды қылмысты әрекеттерді жүзеге асыру үшін пайдаланып отыр және ол тек қана өшпенділікті өршітуге қызмет етуде, бұған мен де сондай сезіммен жауап беруге мәжбүрмін», — деп П.Я. Чаадаев айтқандай, Әуезов те рухани тәуелсіздіктен құтылу үшін өзінше ақыл-ой қайратымен қарсы тұрды. Бұл оның тағдырлы ғұмырындағы ең ауыр талқы еді. Мұхтар Әуезов сыни тұрғыда өз шығармаларын ақтап, дәлелдік сөздер пайдаланып, өз пікірінде көркем шығармаларды жазды. Ол басынан қаншама сын өткеріп жүрседе, рухани күресін тоқтатқан емес. Ұлттық тілді, ұлтты сақтап қалу Мұхтар Әуезовтің басты ойы болған, оны біз оның нақыл сөздерінен біле аламыз. Мысалға: «Шешендік нақылдар мен толғаулар — ата-бабамыздың қалдырған сөз сарайы, тіл маржаны, ақыл — ойдың дариясы, келер ұрпаққа айтып кеткен кір шалмас ғұмырлық өсиеті» [2; 309].

«Мұхтар Әуезов – сарқылмайтын, бітпейтін, жасарып, жаңғыратын өмірдің өзіндей, жапырағы мәңгі жап-жасыл, жалғаса беретін құбылыс», — деп Рымғали Нұрғалиев айтқан [3]. Сондықтан да уақыт өткен сайын қаламгердің ұлылығының тың қырларын ашып, жаңа сырларына қаныға түсейік. Халқымыз таланты, болмысы бөлек дарындыларға қашан да кенде емес. Әр заманда да ел көшін алға сүйреген әр тұлғалы азаматтар болған. Сондай ерен тұлғаның бірі – есімін ерекше ілтипатпен айтуға болатын белгілі жазушы Мұхтар Әуезов. Бір сөзбен айтқанда, оның шығармашылық қызметінің барлық қырлары туралы егжей-тегжейлі айту қиын. Мұхтар Әуезов – қайта жаңару мен өрлеу ауқымындағы тұлға. Мұндай алып тұлғалар қоғамның рухани өмірінің көптеген салаларында жарқыраған жұлдыз кейпінде көрінеді. Мұхтар Әуезовтің қазақтың дүниетанымы мен рухани дүниесін дамытудағы орны ерекше. Жазушының шығармашылығы – қазақ өнерінің кемелденуінің айғағы. Әлемдік мәдениетке қазақ халқы қандай көркемдік игіліктер қосты дегенде, ауызға алынар есімнің бірі – Әуезов. Егемен ел жағдайында ұлы жазушы мұрасына деген ілтипатымыз да осындай бір ұмтылыстың көрінісі болмақ. Ғасырлар бойы көшпелі тіршілікті бастан кешіріп, XIX ғасырдың бел ортасында жол айырығына келген қазақ өмірінің барлық әрі мен нәрін, сыны мен сырын, соры мен бағын теңдессіз тарихи тұлға Абай тағдыры арқылы әрі көркем, әрі түпсіз ой көзімен ашып берген суреткер туралы талай-талай ізденістер жалғаса бермек. Олай болатыны Мұхтар Әуезов шығармашылығы ғасырлық өлшемдердің аясына әлдеқашан-ақ именбей енгеніне күн өткен сайын көзіміз жетіп келеді. Қорыта айтқанда, автор «Талқы» ғылыми зерттеуінде Мұхтар Әуезовты тарих, ел, талант, жер, заман талқысына салып зерделеген.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жұртбаев Т. Талқы / Т. Жұртбаев. — Алматы: Қазақстан, 1997. — 365 б.
- 2 Рахманова Н. Әуезовтану дәрістері / Н. Рахманова. — Алматы: Кітап, 2010. — 355 б.
- 3 Нұрғали Р. Әуезов және Алаш / Р. Нұрғали. — Алматы: Жазушы, 1997. — 430 б.

К.А. Толеубаева, Д.Б. Мусиева

Тема истории и судьбы в книге Турсына Жұртбаева «Талқы»

Материалом статьи стала научная работа Турсына Жұртбаева «Талқы». Авторы исследовали основные положения книги Т.Жұртбаева, которые полностью оправдывают и объясняют эстетические и политические взгляды Мухтара Ауезова. В статье впервые предпринята попытка анализа книги Т. Жұртбаева в таких аспектах, как личность художника, специфика писательского мастерства. Особое внимание уделяется прогрессивным идеям Мухтара Ауезова, ставшим причиной его гонений в 20–30-е годы XX века. Авторы отметили отрицательное влияние советской командно-административной системы на развитие казахстанского общества, поразмыслили о деятельности и национализме, описали положительное влияние движение Алаш Орды на развитие казахского языка, литературы и, в целом, культуры казахского народа.

Ключевые слова: Мухтар Ауезов, народ, история, талант, нация, казах, земля, Алаш, обсуждение, страна, независимый народ, мировая культура.

K.A. Toleubaeva, D.B. Musieva

The topic of history and destiny in the book of Tursyn Zhurtbaev «Talky»

The article is based on the scientific research called «Talky» by Tursyn Zhurtbayev. With this article, we have comprehended all the exquisiteness of Mukhtar Auevov's personality through the works. On the basis of the labour he divided his research labour on five heads and proved in a scientific aspect, that all that is written in his histories are not far from truthful things. Throughout the essay, the author raised up five major issues, proposed solutions to them, and then proved their credibility in a scientific basement. The author has considered views about the Soviet colonization, thereby defining the principles and aspirations of Auevov's works toward the country's independence.

Keywords: Mukhtar Auevov, people, history, talent, nation, Kazakh, earth, Alash, discussion, country, independent people, world culture.

References

- 1 Zhurtbaev, T. (1997). *Talky [Talky]*. Almaty: Kazakhstan [in Kazakh].
- 2 Rakhmanova, N. (2010). *Auevovtanu daristeri [Auevov lessons]*. Almaty: Kitap [in Kazakh].
- 3 Nurgali, R. (1997). *Auevov zhane Alash [Auevov and Alash]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].